

Պ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն

Պ. ԱՐՄԵՆԱԿ ՍԱԳԸԶԵԱՆԻ «ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ» ԻՆ

Կարգացի «Բազմավէպ»ի 1933ի թիւ 4, էջ 178, Պ. Ա. Սազրզեանի «Բաց նամակը»ն ինծի ուղղուած: «Բազմավէպ»ի նոյն տարուան Յունուարի թիւին մէջ իմ հրատարակած «Իմամ Ղուլի խան Շիրազի»ի մասին Th. Herbertի ժամանակակից վկայութեանց թարգմանութեանս համար:

Նախ իմամ Ղուլի Հայ կամ Վրացի ըլլալը զիս բնաւ անհանգիստ չ'ընեմ: Երկրորդ իմ վերոյիշեալ աշխատութեանս մէջ քննադատութիւն չէր որ ըրած էի, այլ անցողակի, պատահական նիւթի մը մասին հանդիպած մէկ վկայութիւնս թարգմանելով հրատարակած: Այդ հրատարակութեամբս Պրն. Սազրզեանի տհաճութիւն պատճառել չէր նպատակս, այլ թերեւս ուշադրութենէ վրիպած աղբիւր մը ներկայացնել:

Սակայն դառնանք խնդրոյն:

Պր. Սազրզեան իր «Բաց նամակ»ով չ'աշխատիր սուտ կամ սխալ հանել Th. Herbertը, այլ կարծես ես գրած ըլլայի Herbertի տողերը՝ կ'աշխատի զիս յանցաւոր հանել իբր իրողութիւն մը ժրխտող առանց զայն ստուգելու: Եւ առանց մէկ հատիկ պատճառի Th. Herbertը արժանահաւատ չի նկատեր (Della Valleի նման), այլ զանիկա միայն ակցնող անապարհորդ մը կը նկատէ, կարծես ըսել ուզելով թէ այդպիսի ճանապարհորդները անարժէք են, թէեւ ինք մեծ կարեւորութիւն կու տայ Մարքոյ Բոլոյի, որ Herbertէ շատ աւելի քիչ ժամանակ վատնած է նկարագրած երկիրներուն մէջ: Բայց այսպէս օղին մէջ կարելի է երկար շարունակել:

Պր. Սազրզեան լաւ կ'ընէ, եթէ մեր գրածին այդքան արժէք կու տայ, ճշտելով մեզի ըսէր որ Herbert վստահելի չէ, փոխանակ իմ մասին անտեղի ակնարկութիւններ ընելու: Ան աւելի արժանահաւատ կը նկատէ իր աղբիւրները՝ Della Valle և Tavernier, քան Th. Herbert, մասնաւորաբար Della Valle, որուն արժանահաւատ ըլլալուն պատճառ կը սեպէ անոր տարիներ Սպահան բնակած ըլլալը, հայ խնամքներ ունեցած ըլլալը, և տեղացի կնոջ հետ ամուսնացած ըլլալը, որոնք սակայն չեմ կարծեր որ աղբիւր մը արժանահաւատ ընելու կարելորդ ազդակներ ըլլան:

Th. Herbert Պարսկաստան այցելած է 1627-1629ին, իբր Անգլիական Դեսպանութեան անդամ զրկուած Շահ Արասի: Դեսպանութեան զրկուելն էին Պարսկաստանի շատ լաւ ծանօթ և ժամանակին հոն գտնուած անգլիացիներ, որոնց ծանօթութիւններէն է որ օգտուած է Th. Herbert: Յետոյ անոր Պարսկաստանի մէջ անցուցած երեք տարին, և երկարատեւ ամուսնացած վկայութիւնները չէ կարելի գրչի քմահաճ հարուածով մը անցնող ճանապարհորդի մը անարժանահաւատ տողերը նկատել: Th. Herbert ժամանակակից է իմամ Ղուլիի, ակնարկ ճանչցած, վայելած անոր հիւրասիրութիւնը, մինչ Della Valle տարիներ վերջ ակահարաւոր եղածները գրած է: Արդ, ինծի համար նախընտրելի են ակահարաւոր մը գրածները քան վկայութիւններ որոնք մեկէ մը իմացուած են: Ուրեմն հոս կու տամ քանի մը նմոյշներ իրարմէ տարբերող այս ակահարաւոր և ակահարաւոր վկաներուն վկայութիւններէն:

1. Th. Herbert որոշ կը նշանակէ իմամ Ղուլիի մահը 1629ին, մինչ Պր. Սազրզեան մտաւորապէս 1635 նշանակած է:

2. Della Valle իմամ Ղուլիի հայրը Ալլահվերտի խան կը կոչէ: Մինչ Th. Herbert Այի Ղուլի խան կու տայ, տալով նաեւ պատմական կենսագրութիւնը այդ իշխանին:

3. Della Valleի Ալլահվերտի խանը, իբր թէ հայրը իմամ Ղուլիի, ըստ Th. Herbertի գլխատուած էր 1628 էն առաջ, երկու ուրիշ խաներու հետ, Շահ Արասի հրամանները գլուխ չհանելուն համար: Sir William Foster կ'աւելցընէ որ Չուղայի «նշանաւոր կամուրջը կառուցուած է Ալլահվերտի խանէն (Ali Viridi Khan)»: Այս կամուրջին և զայն կառուցողին համար՝ որ ազգաւ իրապէս հայ կ'աւանդուի, Սպահանցի Նոր Չուղայեցիք առասպելապատում մանրավէպեր ալ ունին, սակայն ոչ մէկ ատեն անոր Շիրազի իմամ Ղուլիի հայր ըլլալը կը յիշեն: Նոյնիսկ Առ. Դարբիժեցի, խաչատուր արեղայ Չուղայեցի, որոնք իմամ Ղուլին կը յիշեն, անոր հայ ծագման մասին ոչինչ կ'ըսեն:

Ահա մէկ քանին այն պատմական տրււածներէն, որոնք իմամ Ղուլիի մասին են, որոնք պէտք է որ փաստացիօրէն ջրուին՝ սուտ հանելու համար զիս, որ սակայն միայն աղբիւրին ներկայացնողն եմ, և մանաւանդ Th. Herbertը:

Պ. Սազրզեանի «Բաց նամակ»ին զըլխաւոր մասը սակայն, ըստ երեւոյթին, վերջին մասն է և իմամ Ղուլիի հետ ո՛ր և է կապակցութիւն չունի: Այդ մասին ոճէն դատելով ստիպուած եմ խորհիլ որ իմամ Ղուլին պատրուակ մըն է ըսելու համար ինչ որ Պ. Սազրզեան ջանացած է ըսել, քիչ շատ քողարկուած կերպով:

Պ. Ա. Սազրզեան զիս կ'ամբաստանէ իբր փոխառութեան պարագային աղբիւրը

այդ մասին շող, այսինքն որոշ, պարզ, յստակ հայերէնով՝ բանագրութեամբ: Ամբաստանութիւն որ սակայն օղին մէջ է, առանց ո և է տուեալի, այսինքն ձրի ամբաստանութիւն:

Արդ, զանազան պարբերական թերթերու մէջ երեւցող իմ տարիներու յարատեւ աշխատութեանցս, և պրպտուսներու արդիւնքն եղող ուսումնասիրութիւններս գրչի այսպիսի վերաւորիչ մէկ հարուածով բանագրութեան պատշաճ նշանակելը, ըստ իս, իմինիս պէս լաւ մարտող ստամոքսին ալ անմարսելի է:

Պր. Սազրզեան իր «Բաց նամակ»ին մէջ խիստ ակնարկ ակնարկութեամբ է որ կ'ընէ իր ամբաստանութիւնը, առանց ինքզինքս պաշտպանելու բռնակէտ մը տալու: Սակայն իր տողերուն, առեղծուածային լարծունութենէն պիտի ջանամ որոշել իր նպատակը:

Ինք, Սազրզեան, զիս կ'ամբաստանէ, ըսելով թէ «Անահիտ»ի Բ տարի, թիւ 3ի մէջ ունեցած իմ «Գորգաշինութիւնը Հայոց մէջ» ուսումնասիրութեանս չեմ գիտեր որ մասերը բանագրութիւն են իր «Syria» պարբերականին մէջ 1928ին հրատարակած Հայկ. գորգերու մասին աշխատութեանէն: Նոյնպէս նաեւ 1930ին «Բազմավէպ»ի Հոկտեմբերի թիւին մէջ Mr. A. U. Popeի պատասխանս, սակայն ինչպէս ըսի, որ մասերը, Պ. Սազրզեան կը խուսափի ըսել:

Նախ ըսեմ որ արդարեւ օգտուած եմ այդ աշխատութեանցս մէջ Պ. Սազրզեանի գործէն, սակայն անոնց ստորին լուսանցքին տակ միշտ նշանակած եմ ո՛չ միայն իր գործը, այլ նաեւ ի հարկին երկար խօսած եմ Պ. Սազրզեանի աշխատութեան մասին, ինչպէս ընթերցողներս կրնան տեսնել «Անահիտ»ի մէջ:

Այս առիթէն օգտուելով ես ալ կրնամ

1. Th. Herbert. Travels in Persia, 1627-1629. Հրատ. Sir William Foster, C. I. E. 1929, New York. Ծանօթութիւնք էջ 315:

ցոյց տալ Պ. Սազրզեանի իմ աշխատութիւններէս օգտուելը, առանց աղբիւրը նշանակելու:

1) Պ. Ա. Սազրզեան իր Հայկական Գորգերը» հրատարակութեան մէջ, «Անահիտ» Գ. տարի, թիւ 5-6, յառաջ կը բերէ Հ. Ղ. Ալիշանի Պրիւթի եկեղեցւոյն հրապարակին վրայ ծ.Վ. դարուն Հայոց գորգ ծախելու վկայութիւնը: Արդ, այս յիշատակութիւնը կը պակսի Պ. Սազրզեանի «Շանթ»-ի, «Կոչնակ»-ի և «Syria»-ի մէջ երիցս հրատարակուած իր աշխատութեան մէջ: Սակայն ևս իրմէ գրեթէ կրկու տարի առաջ գործածած էի այդ աղբիւրը, տես «Բազմավէպ» 1930, թիւ 10, էջ 419, դարձեալ «Անահիտ» Գ. տարի, թիւ 3, էջ 69: Այս երկու աշխատութիւններս ալ ծանօթ էին Պ. Սազրզեանի՝ իր «Անահիտ»-ի վերստին խմբագրուած, Հայկական Գորգերու աշխատութեան մէջ:

2) Գարձեալ «Անահիտ»-ի Գ. տարի, թիւ 5-6, էջ 78, Բ. սիւն, Պ. Սազրզեան carpet բառին և Հայ կապերտ կամ կարպետ բառին նմանութեան ուշադիր կ'ըլլայ: Սակայն գարձեալ ուշ մնալով, քանի որ իրմէ կրկու տարի առաջ «Անահիտ»-ի Գ. տարի, թիւ 3, էջ 68ին մէջ, իմ ուսումնասիրութեանս շնորհիւ ևս ուշադիր եղած էի:

Այսքանը կը բաւէ: Հետաքրքիրներուն կը թելադրեմ կարդալ իմ և Պ. Սազրզեանի Հայկական Գորգերու մասին աշխատութիւնները և տեսնել թէ արդեօք ո և է նմանութեան եզր կայ թէ ոչ: Պ. Սազրզեանի հետ հետու եմ գորգերու մասին իր կարծիքը բաժնելէ: Ինք կը գործածէ աղբիւրները խիստ հարեւանցի կերպով, մինչ իմ աշխատութեանս մէջ յոգնեցողի կերպով մանրամասն ևս ակնարկ: Ուրիշ առթիւ ցոյց պիտի տամ որ երբեմն գործածած աղբիւրներն աղճատուած են, որով իրենց բուն իմաստը չեն տար:

Պ. Սազրզեանի գորգերու մասին աշխատութիւնը առաջին անգամ 1919 ին, Կ. Պոլսոյ «Շանթ»-ին մէջ երեւցաւ, յետոյ նոյնտեղ վերստին հրատարակուե-

ցաւ Նիւ Եորքի 1920 ի «Կոչնակ»-ին մէջ: «Syria»-ի մէջ, և անկէ ալ անշատ հրատարակուածը 1928 ի հին խմբագրութեան կրկնութիւնն է քիչ մը նորութիւններով յաւելուած: Հուսկ «Անահիտ»-ի մէջ 1932 ին երեւցած Հայկական Գորգերու ուսումնասիրութիւնը գրեթէ քարոզակալ և մասալք փոփոխեալ Կրկնութիւնն է «Syria»-ի: Այս վերջին, 1932 ի հրատարակութեան մէջ է որ հանդիպեցայ իմ ներկայացուցած մէկ քանի նորութեանց. որոնց աղբիւրը սակայն Պ. Սազրզեան մոռցած է նշանակել, ջանալով չյիշել իմ Գորգերու մասին «Անահիտ»-ի կամ «Բազմավէպ»-ի մէջ հրատարակած աշխատութեանց գոյութիւնը, հակառակ որ, ինչպէս ինքը իր «Բաց նամակ»-ով կը խոստովանի թէ տեսած ու կարդացած է: Արդ, 1919 էն 1932 չորս անգամ հրատարակուած իր այդ ուսումնասիրութիւնը, այդ 15 տարիներու ընթացքին շատ չնչին, շատ ակնաւոր յաւելում և զարգացում տեսած է, գարկ է Հայ աղբիւրներէ որոնք առատօրէն գործածած եմ իմ աշխատութեանս մէջ: Մինչ իմ աշխատութեամբս նոր գոներ կը բանամ, ինք նոյն յանկերգը կը կրկնէ: Եւ այժմ՝ հաւանաբար ներդրած իմ յարտեւ ճշտումներէս՝ զիս յանիրաւի բանագործութեան ցած ու ստորին պիտակով կ'ուզէ պիտակել. ասիկա Պ. Սազրզեանի ըրձութեանն էր չէր ակնկալուեր: Ո՛վ որ կ'ուզէ թող համեմատէ մեր աշխատութիւնները, և հոն պիտի տեսնուի ո՛չ միայն աղբիւրներու (պատմական աղբիւրները ազատօրէն կարելի է գործածել, երբ աղբիւրը կը յիշուի, ասիկա քանակապարտ չէ կոչելը ծիծաղելի է) տարբերութիւն, և իմ մօտս ազգային և օտար նոր աղբիւրներու առատութիւն, այլ և տեսականի արևատակակ տարբերութիւն:

Գորգերու մասին իմ աշխատութիւնս չէ աւարտած, այժմ իսկ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մ'ունիմ շուտով հրատարակելի, որ Պր. Սազրզեանի քիչ մը հինցած ուսումնասիրութեանն քանակապարտուած ըլլալու համար մէկը իրապէս ան-

հաւատալի երեւակայութիւն ունենալու է: Իմ նպատակս Պր. Սազրզեանի մեծ կամ անվիճելի կարողութիւնն ամպոտել չէ: Իմամ Ղուլի իմ ճշտումս, նաեւ գորգերու մասին իմ ուսումնասիրութեանցս մէջ երբեմն իր ըսածներուն դէմ հակահարցութիւնս միայն յանուն գիտութեան է, յանուն ճշմարտութեան: Պր. Սազրզեան կրնայ իրեն համար իմամ Ղուլին կամ մահմետականացած միւս բախտախնդիրները քրիստոնեայ հաւատացեալներ նկատել, ինչպէս որ կ'ուզէ. իմ կարծիքս ո՛ր և է նշանակութիւն չի կրնար ունենալ այդ մասին. սակայն անդին Th. Herbert մը կայ, ժամանակակից գրող, և իր վը-

կայութիւնները, որոնց չհաւատալու համար Պր. Սազրզեանի զանի անարժանահաւատ նկատելը չի բաւեր, այլ փաստեր պէտք են, փաստեր՝ որոնց վրայ կառուցուած է բոլոր ժողովուրդներու պատմական կամ այլ գիտութիւնները: Նոյնպէս գորգերու մասին, չի բաւեր զիս բանագողի մըով մոռտել, այն ալ առանց փոքր իսկ տուեալի մը, այլ ապացուցանել:

Ձրի ամբաստանութենէ դիւրին, բայց սակայն ատկէ աւելի պախարակելի բան չկայ:

Անկեղծօրէն՝

Ուիլիթա Գամբաս
9 Մայիս 1933

Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Զ Ա Ն Պ Ե Ս Զ Ա Ն Պ Ե Ս Ե Յ

Գրական ընդհանուր ակնարկի մը մէջ՝ թէեւ ցանցառ, սակայն կը հանդիպինք նորութիւններու մը որոնք պահ մը մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն և գոհունակութիւնը կու տան մտաւորական կեանքի մը՝ որ մեր ցեղական ճակատագրին զուգընթաց՝ միայն մեծ գոհողութիւններով է որ կ'ապրի:

Գաղութրանստեան մէջ ունեցանք՝ ըսպասուած գործերու շարքին անգրանիկ թիւը, Գաղութրան մատենադարանի թիւ 1ը. «Եղիշէ Պատրիարք Գաղութրան»՝ թորգոմ Ս. Պատրիարքի գրչէն, որուն գրական վարպետի լեզուն արդէն ծանօթ է մեզի նման երկի մը մէջ «Խրիմեան Հայրիկ»-ի, ինչպէս Նարեկի թարգմանութեան և իր գրական մեծ ու փոքր գործերուն մէջ:

Պր. թորոս Ազատեան իր «Աղբիւր Անահիտ»-ով՝ որ Գ. է շարքին՝ շունչի թարմութեամբ և արուեստի շնորհալից

գծերով գրական քերթուածներու ճաշակն և հմայքը կու տայ վրաստի ակնբերէն՝ ուր գրական կեանքը՝ անթեղեալ կրակ՝ քիչ անգամ կ'արծարծի նոր կայծերով, որպիսի են Ազատեանիները:

Պր. Նշան Պէշիքճաշիւան՝ «Երգիծական»՝ մը տուաւ որ իսկապէս à la Նըշանեան է. մերկ իրապաշտութիւն մը՝ ուր այս անգամ ծիծաղը կու գայ ծաղիկներով ծածկել, բայց ոչ միշտ:

Ժամանակէ մը ի վեր ուսմանահայ գաղութին մէջ ազգային ոգին արծարծելու հետ է շնորհիւ Սիրունիի ջանքերուն՝ որ «Արագ» լրագրին հրատարակութենէ վերջ համանուն տարեգիրք՝ մ'ալ հրապարակ

1. Տպ. Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1932. Գին՝ 4 շիլլին - 2. Տպ. Կ. Պոլսոյ, 1933. Գինը՝ 10 շիլլ. - 3. Տպ. Փարիզ, 1933. 17 Rue Damesme. Գինը՝ 15 շիլլ. - 4. Արագ տարեգիրք, Ա. տարի. 1933. Գինը՝ 200 լէյ, կամ 30 շիլլ. կամ տուար 1, 50.